

Fem sågverk i Sandarne

En förstudie kring kulturmiljön
i Källskär, Sandvik, Lervik, Långrör och Åsbacka

Sandarne
Söderhamns stad
Söderhamns kommun
Hälsingland
2006

Johannes Kruusi
Bo Ulfhielm

Länsmuseet Gävleborgs rapportserie

Rapportserien innefattar rapporter inom länsmuseets verksamhetsområden arkeologi, bebyggelsehistoria, byggnadsvård, kulturmiljövård, etnologi, konst- och kulturhistoria.

Rapporter, böcker och mycket annat kan Du köpa i länsmuseets butik, beställa på tfn 026-65 56 35 eller e-post butiken@xlm.se

Länsmuseet Gävleborg
Box 746, 801 28 Gävle
Telefon 026-65 56 00
Fax 026-65 56 29
butiken@xlm.se
www.lansmuseetgavleborg.se

Fem sågverk i Sandarne

En förstudie kring kulturmiljön
i Källskär, Sandvik, Lervik, Långrör och Åsbacka

Sandarne
Söderhamns stad
Söderhamns kommun
Hälsingland
2006

Rapport 2006:05
Johannes Kruusi
Bo Ulfhielm

Utgivning och distribution:
Länsmuseet Gävleborg
Box 746, 801 28 Gävle
Telefon 026-65 56 00
Fax 026-65 56 29

© Länsmuseet Gävleborg 2006

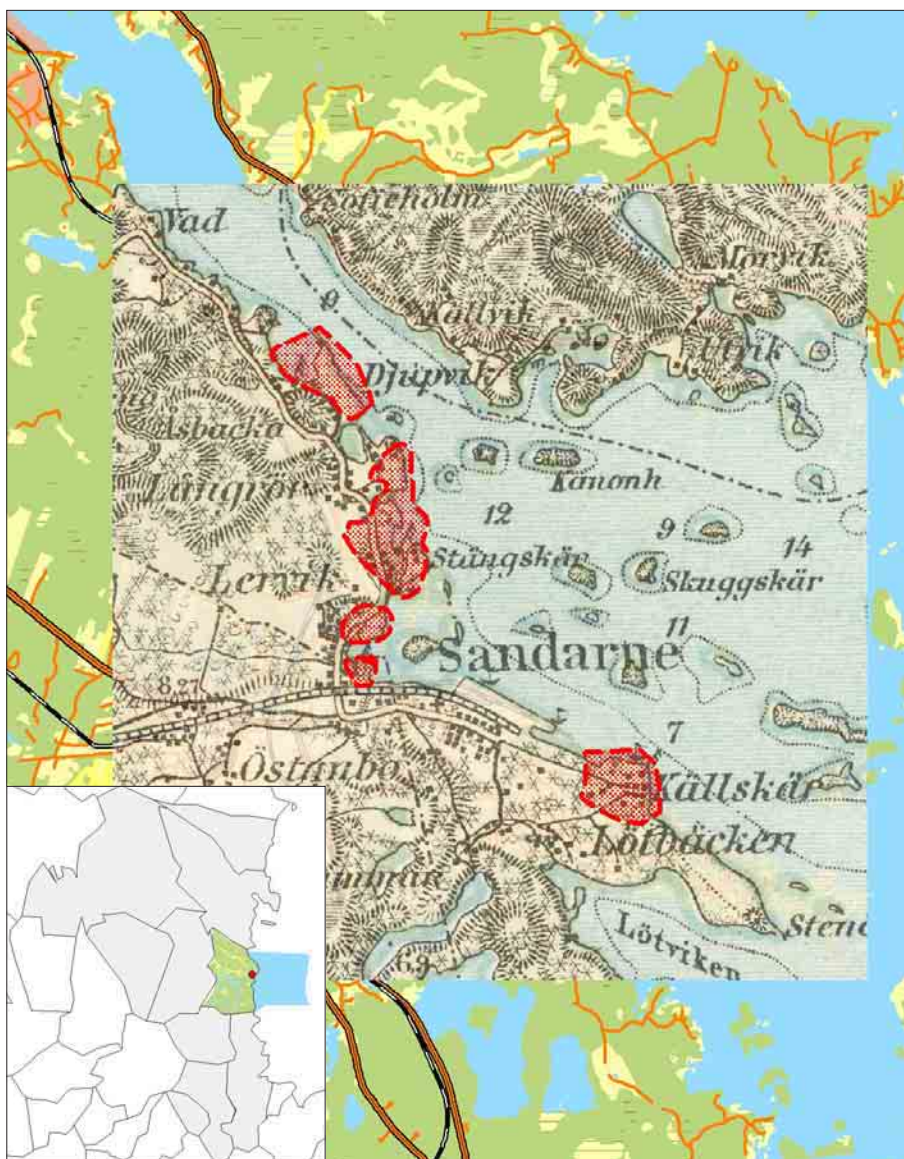
Omslagsbild: Dykdalb med pollare utanför Långrör. Foto Johannes Kruusi,
Länsmuseet Gävleborg, Dg 06-0424.
Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande 96.0419

ISSN 0281-3181

Kopiering: Länsmuseet Gävleborg

INNEHÅLL

Sammanfattning.....	5
Inledning	6
De fem sågverken och sågverksepoken i Söderhamn – en historisk bakgrund	
1850–1900	6
1900–1910	9
1910–1920	10
1920–1940	10
Efter 1940.....	11
De fem sågverken idag	
Industribyggnader och andra industrianläggningar.....	12
Bostadshus och kontorsbyggnader.....	15
Anläggningar i och under vattnet	18
Kulturmiljön i övrigt.....	18
Sågverksmiljöernas kulturhistoriska värden	19
Förslag för fortsatta åtgärder	20
Bättre skydd – fornminnesregistrering.....	20
Prioritera dykdalberna!.....	20
Intressant för sportdykare?.....	22
Kulturhistorisk information och GIS	22
Skyltning.....	23
Lokal identitet och kulturarvsturism	24
Bevara gammalt och bygga nytt?	25
Samarbetet – en förutsättning för ett lyckat resultat	26
Mer att läsa om sågverksepoken.....	26
Referenser	27

Utdrag ur generalstabskartan, blad 110 Söderhamn, från år 1889 då flertalet av förstudiens sågverk var i bruk. Dessa är från norr till söder: Asbacka, Långgrör, Lervik, Sandarne och Källskär. Sågverkens ungefärliga utbredning markerat i rött. Infälld bild visar Gävleborgs län med Söderhamns kommun och undersökningsområdet markerat.

SAMMANFATTNING

Denna förstudie kring sågverksepoken i Sandarne, framtagen av Läns museet Gävleborg, har haft två huvudsakliga målsättningar, att kartlägga lämningarna efter sågverken och utreda deras kulturhistoriska värden samt att ge förslag till framtida åtgärder kring sågverken. Förstudien omfattar fem sågverk: Källskär, Sandvik, Lervik, Långrör och Åsbacka. Under två fältdagar har lämningarna efter samtliga sågverk besökts på plats och undersökts översiktligt.

Under 1800-talets sista decennier var Söderhamnstrakten ett av landets mest dynamiska områden med en närmast explosionsartad utveckling av träindustrin. På den korta sträckan mellan Ljusne och Söderhamn låg hela 13 ångsågar. Men sågverksindustrins guldålder blev kort; redan i början av 1930-talet hade samtliga sågverk i förstudieområdet lagts ner.

Av sågverksepoken återstår idag endast enstaka byggnader och andra lämningar. Men den kvarstående bebyggelsen har höga kulturhistoriska värden. Vid Källskär finns några av sågverkets symbolbyggnader bevarade, i Åsbacka står två bostadshus kvar och helhetsmiljön är bäst bevarad av de fem sågverken. Långrör, i sin tur, har den största turistiska potentialen.

På grund av att industrin idag är mindre störande har förstudieområdet blivit intressant för ny bostadsbebyggelse. Innan området börjar exploateras bör arbetet dock koncentreras på att skydda (i detaljplan eller genom områdesbestämmelser) och vårda de befintliga byggnaderna. Som första åtgärd ska bebyggelsen i förstudieområdet inventeras. Från kulturhistorisk synpunkt är det inte lämpligt att placera eventuell ny bebyggelse på eller i närheten av de tidigare industrianläggningarna, brädgårdarna eller kajerna.

I vattnet utanför sågverken finns en rad anläggningar som utgör en viktig del av kulturmiljön: kajer, pirar, dykdalber och vågbrytare. En av de mest angelägna åtgärderna i förstudieområdet är att bevara och restaurera de dykdalber som finns kvar i norra delen av Långrörs sågverksområde och utanför Åsbacka. Dykdalberna har ett stort värde som miljöskapande komponenter och har betydelse inte minst för hur området uppfattas från havssidan. De kan sägas utgöra en visuell länk både till sågverksepoken och till fartygsepoken.

En åtgärd för att ge sågverksområdenas lämningar ett bättre skydd än de har idag är att de registreras i fornminnesregistret.

Som ett sätt att systematisera den kulturhistoriska informationen föreslås att uppgifterna läggs in i ett geografiskt informationssystem. Man kan därigenom knyta bilder, text och annan information till enskilda objekt på sågverkskartorna och på så sätt skapa "kunskapskartor" som både är ett sätt att lagra och presentera informationen. Detta möjliggör att materialet kan göras tillgängligt över Internet eller presenteras i form av tematiska kartor.

En viktig åtgärd för såväl utomstående besökare som ortsbor är informationsskyltning av sågverksområdena. De lämningar som finns kvar av sågverksepoken är inte av sådan art att de "talar för sig själv". Tvärtom behövs skyltar med tydliga kartor, bilder och intresseväckande text för att förstå vad det är man ser – och vad det är som gör platsen intressant.

INLEDNING

Länsmuseet Gävleborg, genom byggnadsantikvarie Johannes Kruusi och arkeolog Bo Ulfhielm, har på uppdrag av Sandarne Kultur och Historiska Förening – KULT, tagit fram denna förstudie kring sågverksepoken i Sandarne.

Förstudien har haft två huvudsakliga målsättningar:

- att kartlägga lämningarna efter sågverken och utreda deras kulturhistoriska värden.
- att ge förslag till framtida åtgärder kring sågverken.

Förstudien omfattar fem sågverk: Källskär, Sandvik, Lervik, Långrör och Åsbacka. Under två fältdagar har lämningarna efter samtliga sågverk besökts på plats och studerats översiktligt.

En stor och viktig del av lämningarna från sågverksepoken utgörs av anläggningar i och under vatten, såsom kajer och stenkistor. I förstudien fanns inte resurser att undersöka alla dessa. Istället valde vi att koncentrera oss kring ett av sågverken, Långrör, där samtliga tillgängliga lämningar både på land och i vatten undersöktes noggrant. För att kunna bearbeta materialet digitalt registrerades lämningarna med hjälp av GPS.

Arbetet med förstudien genomfördes i nära samarbete med KULT. Ordförande Rolf Eriksson ställde upp under de båda fältdagarna. Vi fick också hjälp av Bert Wahlbeck och Thord Sandin, båda från KULT, samt av Erik Nordlund, född i Långrör, när det gäller sågverken och deras historia.

Utöver de muntliga källorna har de viktigaste källorna för förstudien varit fotografier och skrifter som KULT och Forskningsgruppen Gamla Sandarne samlat in, liksom litteratur över de fem sågverken och om sågverksepoken i stort. Även protokoll och annat material som finns i Länsmuseets arkiv har använts. Kartorna kommer dels från Forskningsgruppen Gamla Sandarne/KULT (kartor över de fem sågverken), dels från Lantmäteriets arkiv (kartor över Söderhamns stad).

DE FEM SÅGVERKEN OCH SÅGVERKSEPOKEN I SÖDERHAMN – EN HISTORISK BAKGRUND

185 –19

Under 1800-talets sista decennier var Söderhamnstrakten ett av landets mest dynamiska områden med en närmast explosionsartad utveckling av träindustrin. Antalet sågar i det område som idag utgör Söderhamns kommun ökade från två vattensågar år 1850 (Tönnebro och Tvärån i Skogs socken) till nio vattensågar och 16 ångsågar år 1890. På den korta sträckan mellan Ljusne och Söderhamn låg hela 13 ångsågar.

Sågverken var betydande arbetsgivare i regionen. Antalet anställda i Söderhamnsområdet var i slutet av 1800-talet ca 2 500–3 000, i årsmedeltal räknat. Men eftersom arbetssäsongen varierade från sågverk till sågverk, ofta från våren till hösten, var antalet sysselsatta i praktiken ännu större. Sågverken i regionen sysselsatte hela 20 % av alla industriarbetare i länet. Till detta tillkommer alla

som arbetade i olika kringverksamheter, såsom transporter, lastning, sjöfart, service o.s.v.

Vid sekelskiftet 1900 började produktionen vid sågverken i Söderhamn redan närma sig produktionen i Sundsvallstrakten.

Det finns många orsaker till sågverksindustrins explosion i Söderhamns-trakten i slutet av 1800-talet. Nedan några av de viktigaste:

- Fram till mitten av 1800-talet hade statsmakten en restriktiv hållning till sågverken eftersom man beförde att dessa skulle konkurrera med järnbruken om skogsråvaran. Fram till 1863 behövdes ett tillstånd av myndigheterna för att anlägga sågverk som sågade till avsalu.
- I mitten av 1800-talet fanns det gott om råvara i skogarna i Hälsingland. I motsats till Gästrikland var järnbruken få och skogen hade fått växa fritt. I början av 1800-talet egenomfördes dessutom en reformering av skogsägandet i landet, s.k. avvitrning, vilket medförde att statens skog skildes från byskogarna och de enskilda skogarna. Avvittringen resulterade i att den mest lättillgängliga skogen hamnade i privata händer. På så sätt blev det lätt för sågverken i regionen att skaffa råvara till sina anläggningar, antingen genom köp av virke eller genom köp av hela skogshemman. Traktens storbönder kunde tack vare sitt skogsinnehav skapa stora förmögenheter. Detta kapital kunde sedan användas för fortsatt industriell expansion.
- Fram till början av 1800-talet när sågarna drevs enbart med vattenkraft var produktionen beroende av vattentillgången. Sågbladen var handsmidda och grova vilket medförde dels att en stor del av virket gick till spillo, dels att brädorna blev så grova att de måste vidarebearbetas. Vid mitten av århundradet hade sågningstekniken förbättrats på många punkter och sågverken fick därmed helt nya förutsättningar. Den första tekniska innovationen som slog igenom i regionen var de valsade, finbladiga sågbladen som gav brädor som kunde säljas utan vidarebearbetning. Efter 1800-talets mitt blev stålet och därmed sågbladen dessutom billigare. Ångkraften var en annan viktig innovation som gav helt nya förutsättningar i Söderhamns kusttrakter där vattenkraft saknades. Ångsågarna på sträckan Söderhamn – Ljusne ökade från två i början av 1860-talet till tolv år 1890. I början av 1900-talet kom sedan elkraften som ännu en gång förbättrade produktionsmöjligheterna.
- Fram till mitten av 1800-talet var flottningen det enda ekonomiskt lönsamma sättet att transportera virke till sågarna. Ljusnans nedre lopp hade många svåra hinder som gjorde att flottning inte var möjlig. Först på 1840-talet kunde flottningen här komma i gång, hundra år efter Ångermanälven. Men samtidigt innebar flottningen att virkeskvaliteten blev sämre och det var därför svårare att sälja det flottade virket till utlandet. Därför kom utbyggandet av järnvägsnätet i regionen spela en viktig del i framgångarna för träindustrin. Redan 1858 byggdes en normalspårig järnväg från Askesta till Sandarne och 1861 från Bergvik till Söderhamn. År 1886 förlängdes denna linje till Kilafors och därmed nåddes även Bollnäs och Ljusdal. Nu kunde skogsråvaran transporteras på land direkt till sågverken vid kusten med bättre kvalitet som resultat.
- Den snabba expansionen av sågverksnäringen krävde mycket arbetskraft. Vid 1800-talets mitt hade befolkningen i Sverige redan börjat öka bland annat på grund av fred och jordbruksreformer. Därför var utbudet på ar-

betskraft i stor sett obegränsat. Till Söderhamnstrakten kom man framför allt från Värmland för att arbeta. Några bosatte sig i området, men många återvände hem på hösten när arbetsäsongen var över. På grund av de fina möjligheterna till goda inkomster kallades Söderhamnstrakten vid denna tid för ”Guldkusten”. Med sig tog den invandrade arbetskraften ett tekniskt kunnande som ledde till effektivare produktion med bättre kvalitet. Även ägandet hade liknade mönster, många av sågarna ägdes av dåtidens ekonomiska innovatörer, bland annat från Göteborg (t.ex. James Dickson & Co).

- En utlösande faktor till att sågverksnäringen sedan kom i gång i Söderhamnsregionen var en mycket stark ekonomisk utveckling i Europa i mitten av 1800-talet. Detta avspeglas i det faktum att en mycket stor andel av sågarnas produktion gick till export, (t.ex. 90 % av Långrörs sågverks produktion år 1908). (Haraldsson 1981, s. 19–68).

Utvecklingen för de fem sågverken som ingår i förstudien följer det övergripande händelseförloppet i allt väsentligt. Samtliga var ångsågar som byggdes upp för exportproduktion. Samtliga lokaliserades vid kusten där det var lätt att skeppa ut varorna. Skogråvaran kunde lätt transporteras till sågarna med hjälp av järnväg.

Etableringen av sågverken innebar en enorm omvandling av området, från fåbodskog till fyra små samhällen som sjöd av liv, under loppet av endast ett par decennier. Vid varje sågverk uppfördes en disponentvillan (herrgård), kontor, tjänstemannabostäder och arbetarkaserner. En bolagshandel och privata små affärer, kaféer och möteslokaler kom till. För att slippa trångboddheten i arbetarkasernerna byggde några av arbetarna små egna hus i närheten av sågverken. Men för många familjer blev den första bostaden en enkel koja, byggd av bakar och annat spillvirke från sågarna.

Sandvik

Det första sågverket som startade sin verksamhet i området var Sandvik, ca 1860 enligt kartmaterialet. Sågen placerades på södra sidan av Pitebäckens mynning, intill lastageplatsen för Askesta–Sandarne järnväg, (d.v.s. platsen där de sågade trävarorna från sågen i Askesta lastades av). I närheten låg även brädgården där virket förvarades i väntan för utskeppning.

Sågverket i Sandvik var det minsta av de fem som ingår i förstudien. År 1885 köptes anläggningen av Hudiksvalls Trävaru AB (senare Iggesunds Bruk AB). Redan några år senare uppförde bolaget en ny såg i Hybo i Ljusdal dit järnvägen hade kommit några år tidigare. Hela Sandvikssågen monterades ner och flyttades till Hybo och många av arbetarna följde med. (Bylund 1992). Flytten blev lyckad; Hybosågen blev snabbt det största sågverket i inlandet och fortsatte sin produktion fram till 1938 (Haraldsson 1981, s. 46).

Också på Pitebäckens södra strand, men på andra sidan landsvägen, låg ett tegelbruk som enligt en lantmäterikarta från 1878 ägdes av handlare Per Hedberg. Enligt en karta från 1919 fanns tegelbruket ännu kvar detta år, då under namnet Sandviks Tegelbruks AB. Brukets lertag och lastageplats låg på Pitebäckens norra strand. Tegelbrukets herrgård står fortfarande kvar, dock ombyggd.

Långrör

1864 anlades en ångsåg i Långrör (Bylund 1992), på en plats med industriell tradition. Under 1800-talets första decennier låg på samma plats ett båtvarv

som ägdes av Anders Altberg. Det var här det första större fartyget i Söderhamn, briggen "Möjligheten" byggdes i början av 1830-talet. Ett annat segelfartyg var "Eolus" som 1846 förde ett hundratal erikjansare till deras nya koloni i Amerika. (Jensen 1920, s.17). Efter det att varvet hade lagts ner startades 1853 tillverkning av bjälkar på samma plats.

Efter en brand 1895 uppfördes ny ångsåg och hyvleri vid Långrör. (Bylund 1992).

Efter etableringen av sågverket blev Långrör ett litet lokalt centrumområde med bland annat bostadsbebyggelse, affärer, möteslokaler, bland annat "Breidablick". Söderhamns stad uppförde ett nytt skolhus i området år 1891.

Källskär

Även området för Källskärs ångsåg hade en lång industriell historia. I närheten låg Källänges bruk med bland annat järnbruk, grundat 1670 och ett tegelbruk där verksamheten startade 1810. I närheten av den plats där Källskärs sågverk uppfördes låg brukets lastkaj dit en s.k. rälväg gick från bruket. 1870 flyttades verksamheten vid Tönshammars bruk i Skogs socken till Källänge och det nya bruket fick överta namnet Tönshammar. (Wahlbeck 2004). Sågverket som placerades på Storkällskärsudden startade sin verksamhet 1869. Efter en brand 1897 uppfördes en ny ångsåg och hyvleri på samma plats. (Bylund 1992).

Åsbacka

Åsbacka sågverk i Bollnäs (grundat på 1860-talet) var ett av sågverken som skeppade sitt virke från Söderhamn. Transporterna ner till Söderhamn var kostsamma och därför flyttades hela sågen till stranden av Bussholmsviken 1870. Även namnet Åsbacka flyttade med. (Bylund 1992). Vid slutet av 1800-talet var Åsbacka den största av de fem sågverken med ca 200–300 anställda.

Lervik

Det sista sågverket som etablerades i området var Lerviks ångsåg som enligt kartmaterialet uppfördes på Pitevikens norra strand strax efter 1870. Tillsammans med det intilliggande sågverket i Sandvik var Lervik ett relativt litet sågverk. Sågen köptes av Hudiksvalls Trävaru AB 1882 (Bylund 1992).

19 –191

Den snabba utvecklingen i sågverksindustrin i Söderhamnstrakten mattades av i sekelskiftet. Eftersom så stor del av produktionen var inriktad till export var man starkt beroende av utvecklingen i utlandet. Och vid sekelskiftet hade även andra skogrika länder i Europa, t.ex. Ryssland, redan byggt upp en betydande sågverksindustri som kunde exportera sina varor. I Sverige blev det vid samma tid svårare att skaffa skogsråvara till de många sågverken; en begynnande skogsbrist började bli ett faktum.

Nedgången i exporten var inledningen till den första sågverkskrisen. I Söderhamnsområdet minskade produktionen på samtliga sågverk under 1900-talets första år och några sågverk lades ned (bland annat i Djupvik).

För våra fem sågverk innebar den första sågverkskrisen att en av sågarna, Lervikssågen, monterades ner och verksamheten flyttades till en nyanlagd såg i Karsjö i Järvsö år 1900. Ett skäl till flyttningen var sannolikt överetableringen av sågverk i Sandarneområdet. Genom att flytta produktionen till Hälsinglands inland, till ett område där nybyggnationen var betydande, kunde produkterna

säljas på hemmamarknaden. Karsjösågen lades ner ungefär vid samma tid som sågen i Hybo. (Haraldsson 1981, s. 27–46).

De övriga sågverken klarade krisen, Källskär och Långrör sannolikt på grund av att de hade moderniserats i slutet av 1890-talet. Även sågen i Åsbacka, som vid denna tid var den största av de tre, klarade sig.

191 –192

Tiden strax före och efter första världskriget var mycket gynnsam för sågverksindustrin i Sverige. Exporten ökade och priserna steg, samtidigt som råvaran blev billigare och lönerna sjönk. Vid denna tid hade dock redan en omfattande strukturomvandling i sågverksindustrin påbörjats. I Söderhamnstrakten var det Bergvik & Ala som påskyndade processen. Som en följd av detta stängdes bland andra sågverket i Askesta 1917 och produktionen flyttades till Ala. (Haraldsson 1981, s. 27–46).

För de kvarvarande tre sågverken i förstudieområdet innebar tiden före och efter första världskriget i stället förbättringar och effektiviseringar. Sågen i Långrör byggdes om i två omgångar, 1908 och 1914, och kapningen elektrificerades 1909 (Bylund 1992). Efter dessa åtgärder blev sågverket det största av de kvarvarande tre och det tredje största i regionen efter jättarna Ala och Ljusne.

Även de två andra sågverken förbättrade sin produktion. I Källskär elektrificerades brädgården 1908 och ångpanne- och maskinhuset byggdes om 1919. I Åsbacka elektrificerades brädgården 1916. Samma år tog Åsbacka Trävaru AB över Källskärssågen. År 1908 hade företaget arrenderat brädgården vid Djupvik efter det att verksamheten där hade lagts ner. (Bylund 1992).

Totalt sysselsatte de tre sågverken vid denna tid närmare 1 000 anställda. Vid periodens slut fick sågverksarbetarna allt bättre levnadsvillkor, man lyckades driva igenom både åttatimmarsdagen och högre löner.

I Lervik, på platsen för sågverkets kolningsplats, uppförde kommunen en skola år 1919. År 1923 öppnades Ostkustbanan för trafik och en järnvägstation placerades i Lervik. Efter detta omvandlades Lervik till litet stations- och centrumområde med bostadsbebyggelse, affärer och bland annat Folkets Hus. (År 1997 fick Ostkustbanan en ny sträckning längre västerut.)

192 –194

De goda tiderna för sågverksindustrin fick ett abrupt slut 1920–21 när västvärlden drabbades av efterkrigsdepressionen. Efterfrågan sjönk och produktionen nästintill halverades. Som följd av detta var facket, efter en lång strejk, tvunget att gå med på att lönerna sänktes med en tredjedel. Även om den värsta krisen gick över ganska snabbt påverkade den arbetsklimatet negativt under en lång tid framöver, med flertalet strejker och konflikter som följd. Men 1920-talet sammantaget innebar trots allt något ökande produktion, bättre lönsamhet för sågverken och bättre levnadsvillkor för arbetskraften.

Denna positiva utveckling slutade definitivt i och med den stora depressionen i början 1930-talet. Produktionen i sågverken i länet sjönk med 30 % från 1929 till 1931/32. Och som en följd av detta lades under åren 1930–33 fyra stora sågverk ner på sträckan Söderhamn–Sandarne: Åsbacka, Långrör, Källskär samt Mariehill. Produktionen koncentrerades till de största sågverken i regionen och 1 000 arbetstillfällen försvann.

Orsaken till nedläggningen av sågverken var många. Depressionen innebar

kraftigt minskande efterfrågan på sågade trävaror i utlandet med sänkta priser som följd. Samtidigt hade konkurrensen ökat när bland annat Sovjetunionen fått i gång sin trävaruproduktion efter kriget. Samtliga fyra sågverk var nästan enbart inriktade på export varför det var svårt att ändra inriktningen på produktionen. Efterfrågan i Sverige ökade nämligen på grund av ett ökat bostadsbyggande. En ny typ av sågverk, små ambulerande cirkelsågar, tog istället marknadsandelar på hemmamarknaden.

Vid de mellanstora sågverken såsom Källskär, Långrör och Åsbacka var det inte heller möjligt att ändra och rationalisera produktionen lika mycket som vid de allra största sågverken såsom Ljusne och Ala. De sågverk som överlevde ägdes av stora skogsbolag som dels hade egna skogar som garanterade billig råvara, dels kunde komplettera verksamheten med andra typ av industrier såsom massa-, board- eller småhusfabriker. Samtidigt slutade man med bland annat kolning och småvirkestillverkning. (Haraldsson 1981, s. 32–46).

Samtliga industrianläggningar utom ångpannehuset i Källskär revs när verksamheten lades ner.

Efter 194

Under och efter andra världskriget fortsatte utvecklingen mot allt större och effektivare produktionsenheter med nedläggningar som följd. Söderhamnstrakten klarade denna omställning förhållandevis bra och i slutet av 1940-talet passerade man Sundsvall som landets viktigaste sågverksområde.

Under 1960- och 70-talen introducerade många nya tekniska lösningar och effektiva produktionsmetoder som gjorde de gamla sågverken olönsamma. Människan ersattes i allt högre grad av maskinerna. Efter det att Ljusne sågverk lades ner 1974 är det endast sågverket i Ala som fortsatt sin produktion, sedan 1975 som en del av Stora-koncernen. Under 1970-talets slut var sågen en av de största i hela Europa. (Haraldsson 1981 s. 54–69).

Idag har sågverket i Ala 140 anställda och produktionen är 360 000 m³ sågade trävaror. Dessa siffror illustrerar den enorma effektiviseringen av produktionen som skett under de senaste 80 åren. Idag producerar sågverket, med en femtedel av arbetsstyrkan på Källskär, Långrör och Åsbacka på 1920-talet, fem gånger så mycket sågade trävaror.

Rivning av bostadshus, en oljehamn i Långrör

Efter det att sågverken lagts ner fortsatte man under en kortare tid att använda arbetarkasernerna som bostadshus. Men bostäderna var små och husen omoderna och i tidens anda var rivningarna omfattande sedan slutet av 1950-talet. I Långrör revs samtliga arbetarkaserner, i Åsbacka återstår idag en förmanskasern och en kolarkasern.

Det enda sågverket som så sent som i början av 1970-talet fortfarande utgjorde en relativt oförändrad och kulturhistoriskt intressant helhetsmiljö var Källskär (Hedborg 1974). Men 1976 rev kommunen de sista kvarvarande arbetarbostäderna vid sågverket, ”Källskärsgårdarna”, trots många protester.

På Stångskär, på platsen där Långrörs sågverk hade bland annat sina kolningsgropar, etablerade Söderhamns kommun en oljehamn i början av 1970-talet. Med hänsyn till störningar från oljehamnen revs sågverkets disponentbostad med annex 1985. Efter detta finns inga byggnader från sågverksepoken bevarade.

DE FEM SÅGVERKEN IDAG

Industribyggnader och andra industrianläggningar

Såsom tidigare nämnts revs de flesta industribyggnaderna vid sågverken ner snabbt efter det att verksamheten hade upphört. Byggnaderna hade dels en enkel konstruktion med trästomme och träpanel, dels var de anpassade till verksamheten och var därför svåra att bygga om för alternativa användningsområden. Vissa av maskinerna återanvändes på bolagens andra sågar, andra såldes.

Källskär

Ångpanne- och maskinhuset vid Källskärs ångsåg står kvar än idag. Byggnaden är ursprungligen uppförd 1897, i samband med att hela sågen återuppbyggdes efter en brand, och ombyggd 1919. Byggnaden är uppförd i en typisk industriarkitektur från sekelskiftet 1900 med omsorgsfullt murade tegelmurar som dekorerats av en trappformad takfotslist, segmentformade fönsteröppningar och spröjsade fönster.

De senaste åren har byggnaden delvis använts som bostad och verkstad. Fönstren och dörrarna är dels täckta med skivor, dels utbytta. Taket är täckt med plåt och skorstenen är riven. Bakom byggnaden har kommunen uppfört ett avloppsreningsverk. Trots alla dessa ändringar och ett omfattande underhållsbehov har byggnaden fortfarande ett högt byggnadshistoriskt och samhällshistoriskt värde och dessutom ett mycket högt symbolvärde som den sista kvarstående industribyggnaden från sågverksepoken.

Sandvik och Lervik

Det finns inga synliga lämningar efter ångsågarna i Sandvik och Lervik. Orsaken till detta är att båda sågarna lades ner redan tidigt och flyttades till Hybo respektive Karsjö. Platsen för sågarna har dessutom allt eftersom fyllts ut med

Bild 2. Ångpanne- och maskinhuset i Källskär är den enda bevarade industribyggnaden från sågverksepoken. Foto Johannes Kruusi, Länsmuseet Gävleborg, Dg 06-0398.

Bild 3. Platsen för Lerviks sågverk sedd från småbåtshamnen. Foto Johannes Kruusi, Läns museet Gävleborg, Dg 06-0401.

Bild 4. Grunden efter hyvelmagasinet vid Långrörs sågverk. I bakgrunden Alibergs herrgård. Foto Johannes Kruusi, Läns museet Gävleborg, Dg 06-0439.

Bild 5. Platsen för en av Långrörs brädgårdar. På samma plats låg Alibergs varv i början av 1800-talet. Foto Johannes Kruusi, Läns museet Gävleborg, Dg 06-0444.

Bild 6. Platsen för ångsågen vid Åsbacka sågverk. Foto Johannes Kruusi, Länsmuseet Gävleborg, Dg 06-0467.

jordmassor. Intill platsen för Lervikssågen har man uppfört en skola och ett antal bostadshus.

Strax intill platsen för Sandviks sågverk uppförde Bergvik & Ala en såpfabrik och hyvleri i början av 1900-talet. Såpfabriken var i bruk fram till 1980-talet tills talloljan började tas hand om av Arizona Chemicals kemiska fabrik. Såpfabriken som enligt uppgift ursprungligen var en lokstallsbyggnad, är uppförd av tegel i ett för tiden typisk arkitektur med historiserande, nationalromantiska, drag. Exempel på dessa är t.ex. trappgavlarna över taket och strävpelarna på gaveln. Fönstren är småspröjsade. Hyvleriet har fasader av liggande rödfärgad panel med vita snickerier. Byggnaden ser ut att utvändigt vara relativt oförändrat och i gott skick och har ett högt byggnadshistoriskt och teknikhistoriskt värde. Trots att byggnaden inte har en direkt koppling till de fem sågverken har den en självklar del i helhetsmiljön i Sandarne.

Långrör

Långrörs sågverk låg utspritt över ett stort område, från den lilla holmen Toppan ända ut till Järnkällsviken. Grundstenar och fundament efter sågen, ångpanne- och maskinhuset samt hyvelmagasinet finns bevarade. Även platsen för de två brädgårdarna går fortfarande att hitta igen. Däremot är lämningarna efter sågverkets kolhus och kolbottnar uttraderade på grund av oljehamnen som anlades på en del av sågverksområdet. Detta gör det svårt att bilda en helhetsuppfattning om sågverkets struktur, organisation och de industriella processerna. Söder om den nya bebyggelsen vid Kaffehusviken finns lämningar i form av avlånga gropar med stenlagda kanter (ev. skeppsdockor) och andra lämningar som sannolikt härrör från varvsepoken. Enligt en karta från 1857 låg varvet just i detta område.

Åsbacka

I Åsbacka finns grundstenar och andra fundament kvar. Både platsen för ångsågen och för de flesta andra byggnaderna är möjliga att hitta och det går att bilda sig en uppfattning om hur sågning gick till och hur timret och de sågade trävarorna transporterades till och från sågen. I Åsbacka låg sågverkets kolbottnar i direkt anslutning till ångsågen och en del av kolningsplatsen är fortfarande möjlig att besökas. På platsen för brädgården växer idag en tät granskog som

gör det svårt att bilda sig en uppfattning om hur denna del av sågverksområdet såg ut. Det går dock en stig mellan ångsågen och brädgården vilket gör att även denna del av sågverksområdet är relativt lättillgängligt.

Bostadshus och kontorsbyggnader

Källskär

Disponentvillan och kontoret är bevarade, disponentvillan används numera som ett värdshus. Byggnaden är ritad av arkitekt Göran Pauli och uppförd 1921 enligt en datering i en gjutjärnshäll. Byggnaden har både utvändigt och invändigt höga kvaliteter när det gäller arkitektur och utförande och har därför ett mycket högt byggnadshistoriskt värde. Den är dessutom relativt oförändrad.

Sågverkskontoret byggdes på 1870-talet för att användas som kontor och förvaltarbostad åt disponenten. Byggnaden är uppförd av timmer och klädd med locklistpanel. Efter det att sågen lades ner användes byggnaden som militärföråd med stora ingrepp i interiören som följd, framför allt i bottenvåningen. Övervåningen har dock relativt välbevarade interiörer. Idag är bottenvåningen renoverad och används som butikslokal. Utvändigt är byggnaden förhållandevis oförändrad och i relativt gott skick. Sammantaget har sågverkskontoret ett högt byggnadshistoriskt värde.

I anslutning till disponentvillan och sågverkskontoret finns också två enklare, äldre ekonomibygnader av trä som kompletterar helhetsmiljön.

Utöver de byggnadshistoriska värdena har disponentvillan, sågverkskontoret, uthusen och ångpannehuset tillsammans ett mycket högt samhällshistoriskt värde samt symbolvärde som representanter för sågverksepoken.

Platsen har potential att fungera som en utgångspunkt för vandringar i Källskärsområdet och, om man åker bil, även för turer i hela Sandarne.

Sandvik och Lervik

En arbetarkasern vid Sandviks sågverk och eventuellt några bostadshus vid Lervik står kvar, dock mer eller mindre ombyggda. Intill diket vid båthamnen står en äldre dasslänga.

Bild 7. Källskärs disponentvilla, numera Stenö värdshus. Foto Johannes Kruusi, Läns museet Gävleborg, Dg 06-0452.

Bild 8. Intill lämningarna efter Långrörs disponentvilla. Foto Johannes Kruusi, Länsmuseet Gävleborg, Dg 06-0406.

Bild 9. Förmanskasernen i Åsbacka är en av sågverksepokens symbolbyggnader. Foto Johannes Kruusi, Länsmuseet Gävleborg, Dg 06-0465.

Långrör

I Långrör finns inga byggnader från sågverksepoken bevarade. Endast två stora matkällare väster om Breidablickvägen påminner om att det en gång stod flera stora arbetarkaserner här. Inom sågverksområdet står dock en mindre direktörsbostad i två våningar som byggdes för Altbergs båtvarv, eventuellt redan i mitten av 1800-talet. Byggnaden karaktäriseras av tidens panelarkitektur med rik snickarglädje. Mot vattnet har byggnaden en veranda i två våningar. På tomten står även en mindre flygelbyggnad i samma stil. Idag används byggnaderna som privatbostad. De har ett mycket högt byggnadshistoriskt värde, samhällshistoriskt värde och även ett symbolvärde som representanter för varvsepoken i Söderhamn.

I Långrör, intill stora vägen mellan Sandarne och Söderhamn står en liten, enkel stuga som kan vara en av kojorna som sågverksarbetarna byggde för att användas som bostad för sig själva och sin familj. Den enkla, locklistklädda, rödfärgade stugan ser ut att vara oförändrad och i relativt gott skick och har ett

högt byggnadshistoriskt värde. Om stugan är en sågarbetarkoja har den dessutom ett mycket högt samhällshistoriskt värde.

Åsbacka

Disponentvillan och annexet vid Åsbacka uppfördes intill sågverkets brädgård år 1878 i tidens panelarkitektur. Herrgårdsanläggningen var ståtlig och omfattade både en stor trädgård och en liten park. Av byggnaderna är annexet bevarat, dock i ett ombyggt skick.

Intill sågverket i Åsbacka står förstudieområdets enda bevarade förmanskasern, med stomme av resvirke som klätts med locklistpanel och stående på en grund av huggen sten. Kasernen som byggdes 1920 innehöll ursprungligen fyra lägenheter om vardera två rum och kök. Förmanskasernen har under en längre tid använts som en enfamiljsbostad, men interiörerna lär trots detta vara relativt oförändrade. Utvändigt är byggnaden helt oförändrad, men samtidigt i stort behov av underhåll. Byggnaden har ett mycket högt byggnadshistoriskt värde.

Norr om själva ångsågen, intill kolningsplatsen, ligger sågverkets kolarkasern. Byggnaden är sannolikt uppförd på 1870–80-talet, men ombyggt efter hand. Dörrarna och fönstren är bytta och fasaderna klädda med eternitplattor. Trots de ovarsamma ändringarna har kolarkasernen ett visst byggnadshistoriskt värde.

Intill förmanskasernen står en av de enkla kojorna som sågverksarbetarna byggde för att användas som bostad för sig själva och sin familj, dock ombyggt till ett fritidshus.

Utöver de byggnadshistoriska värdena har den bevarade bebyggelsen i Åsbacka ett mycket högt samhällshistoriskt värde och även ett symbolvärde som representant för sågverksepoken.

Bild 10. En brädgårdshamn på 1920-talet. Vid dykdalberna ligger fartygen förankrade medan de lastas från "arkar", täckta pråmar. Läraren och konstnären Rikard Närlund växte upp i Sandarne under sågverksepoken och arbetade som pojke på Källskärs sågverk. Senare i livet målade han sina barndomsminnen och upplevelser. Han återkommer ofta just till havet, kajerna och pråmarna. På bilden syns möjligen Långrörs brädgårdshamn. (Närlund 2005).

Anläggningar i och under vattnet

Vattentransporter var en förutsättning för sågverkens etablering och verksamhet. På äldre kartor och fotografier ser man att industriområdenas utbredning har en nästan sömlös övergång från land till vatten – ett intryck som förstärktes av att flottat timmer och pråmar täckte delar av det öppna vattnet utanför sågverken.

Anläggningarna i och under vattnet har andra förutsättningar att bevaras än de på land, dels bevaras vissa material bättre, dels har ofta rivningsivern stannat vid kajkanten. Eftersom man i vattnet också finner andra typer av anläggningar, t.ex. olika lämningar från sågverksindustrins logistik, kan de ofta på ett pedagogiskt sätt komplettera kulturmiljön på land (se t.ex. Olsson *et al* 2005).

I vattnet utanför sågverksområdena Källskär, Långrör och Åsbacka förekommer olika typer av kajer, pirar, vågbrytare och dykdalber. Flertalet av anläggningarna består av timmer- och stenkonstruktioner och är i stort behov av upprustning. Detta gäller särskilt sågverkens omfattande kajanläggningar. Förutom att de ingår i kulturmiljön har en upprustning av kajerna också den fördelen att stranden blir mer tillgänglig – vilket ökar rekreativt värde i området. Att bevara och restaurera samtliga kajer är dock knappast möjligt. Det är också svårt att av antikvariska skäl prioritera något område framför de andra när det gäller restaureringsinsatser. Kajanläggningar som hör till de här berörda sågverken finns för övrigt också på öarna Myrskär och Stora Garpholmen, dessa har inte besökts inom ramen för förstudien.

Vid ett hastigt påseende verkar kajanläggningarna någorlunda likvärdiga sett till det kulturhistoriska värdet. Prioriteringar bör istället hänga ihop med vilka andra åtgärder som vidtas; där man lägger andra restaureringsresurser och där en upprustning samverkar med andra samhällsintressen – oavsett om det finns ”bättre” exempel på annat håll.

Kulturmiljön i övrigt

Sandvik och Lervik

Sandviks sågverk låg strax intill lastageplatsen för Askesta–Sandarne järnväg. Därför är även järnvägen och byggnader och lämningar efter den viktiga för upplevelsen av kulturmiljön i området. Inom området finns flera bostadshus från 1800-talets andra hälft, en äldre brandstation och andra kulturhistoriskt intressanta byggnader. Även den tidigare nämnda såpfabriken och hyvleriet samt den bevarade herrgården vid tegelbruket kompletterar helhetsmiljön.

I Lervik, på platsen för sågverkets kolningsplats, uppförde kommunen en skola år 1919. År 1923 öppnades Ostkustbanan för trafik och en järnvägstation placerades i Lervik. Efter detta omvandlades Lervik till litet stations- och centrumområde med bostadsbebyggelse, affärer och bland annat Folkets Hus. Genom denna omvandlingsprocess är området kring Sandvik och Lervik pedagogiskt intressant.

Långrör

Kulturmiljön i Långrör, utanför sågverksområdet, karaktäriseras av äldre, småskalig bebyggelse med högt byggnadshistoriskt värde. En stor del av bebyggelsen, såsom skolan, affärerna, föreningslokalerna och de enkla stugorna som sågverksarbetarna själva byggde, har nära koppling till sågverksepoken och har därför även ett högt samhällshistoriskt värde.

SÅGVERKSMILJÖERNAS KULTURHISTORISKA VÄRDEN

Vid Källskär är några av sågverkets symbolbyggnader bevarade. Byggnaderna har dessutom höga byggnadshistoriska värden vilket gör de intressanta från kulturmiljösynpunkt. Källskärsområdet har dessutom långa industrihistoriska anor som är värda att lyfta fram. Sågverksområdets värde minskas dock av att inga arbetarbostäder finns bevarade och att nya industrier och anläggningar har etablerats inom det gamla sågverksområdet. Detta gör det svårt att bilda en bra uppfattning om sågverkets struktur, organisation och produktionsprocesser. Sågverket är dock bra skyltat, skylten står på platsen där arbetarkasernerna, ”Källskärsgårdarna”, tidigare stod.

Efter industrianläggningarna vid Sandvik och Lervik finns inga synliga lämningar bevarade. En arbetarkasern vid Sandviks sågverk och eventuellt några bostadshus vid Lervik står kvar, dock mer eller mindre ombyggda. Eftersom Sandviks sågverk låg strax intill lastageplatsen för Askesta–Sandarne järnväg är även järnvägen, och alla de byggnader och lämningar efter den, intressanta för helhetsmiljön i området. Även Bergvik & Alas såpfabrik och hyvleri kompletterar miljön. Platsen är dessutom pedagogiskt intressant genom omvandlingen från ett industriområde till ett litet stations- och centrumområde.

Av de fem sågverken är Långrör den industrihistoriskt mest intressanta genom kopplingen till varvsindustrin i Söderhamn. Inom sågverksområdet finns dessutom lämningar som sannolikt härrör från varvsepoken. Av sågverkets anläggningar finns grunder efter ångpannehuset, såghuset och hyvleriet bevarade. Även platserna för sågverkets två brädgårdar är fortfarande urskiljbara och tillgängliga. Av mycket högt kulturhistoriskt värde är de många anläggningarna i och under vattnet, som t.ex. kajer, pirar, dykdalber och vågbrytare. Det kulturhistoriska värdet minskas dock av att varken disponentbostaden eller några arbetarbostäder är bevarade. Även oljehamnen som delvis anlades inom sågverkets område har splittrat området och utplånat en del av lämningarna (bland annat kolhus och kolbottnar) och därmed minskat värdet för helhetsmiljön.

I övrigt karaktäriseras Långrör av äldre, småskalig bebyggelse med högt byggnadshistoriskt värde. En stor del av bebyggelsen, såsom skolan, affärerna, föreningslokalerna och de enkla stugorna som sågverksarbetarna byggde åt sig själva, har nära koppling till sågverksepoken och har därför även ett högt samhällshistoriskt värde.

Av sågverken har Långrör den bästa potentialen att utvecklas till något turisticiskt intressant. De välbevarade kajerna och anläggningarna i vattnet har även höga upplevelsevärden och erbjuder möjligheter till dykturism. Det är också sannolikt att på botten finns ett kulturlager av föremål och andra lämningar efter de förankrade fartygen.

När det gäller helhetsmiljön är den bäst bevarad i Åsbacka. Platserna för ångsågen, kolbottnarna, brädgården, transportbanorna samt andra byggnader och anläggningar är lätta att hitta. Även delar av lastkajerna och -bryggorna samt några bostadshus: herrgårdens annex, förmanskasernen, kolarkasernen samt några enkla kojor som sågverksarbetarna byggde är bevarade. Allt detta sammantaget gör att sågverkets struktur, organisation och produktionsprocesser går att uppfatta. Platsen har potential för turism som är inriktad mot teknikhistoria. Varken sågverket eller de olika delarna är dock skyltade och området håller på att växa igen. Därför behövs slyröjning, skyltning och andra insatser som ökar tillgängligheten.

FÖRSLAG FÖR FORTSATT ÅTGÄRDER

Sågverksområdet i Söderhamn var vid slutet av 1800-talet en av de mest industrialiserade regionerna i hela Norrland och ett av de mest expansiva områdena i hela landet. Sågverksepoken blev kort men intensiv; den hann omforma landskapet och livet i regionen på ett mycket påtagligt sätt. Fortfarande finns det kvar lämningar och miljöer som har höga kulturhistoriska värden och som bör skyddas och tas till vara på ett bättre sätt än idag.

Bättre skydd – fornminnesregistrering

En åtgärd för att ge sågverksområdenas lämningar ett bättre skydd än vad de har idag är att de registreras i fornminnesregistret. Normalt har inte den här typen av ganska sena industrilämningar betraktats som fasta fornlämningar även om de formellt uppfyller de flesta kriterier; att t.ex. ha tillkommit genom ett äldre tiders bruk och vara varaktigt övergivna. Det har dock nyligen föreslagits en ändrad praxis som skulle innebära att lämningar efter *vattendrivna sågar* och *ångsågar* kan komma att betraktas som fasta fornlämningar. I de här fallen kan man också hävda att lämningarna har stora symboliska/sociala värden som ortens bebyggelsekatalysatorer – vilket ytterligare motiverar ett starkt skydd. Möjligen skulle fornlämningsstatus kunna motiveras i fråga om Källskär, Åsbacka och Långrör. Till detta bidrar också den rikliga historiska informationen och traditionsnedteckningarna som Forskningsgruppen Gamla Sandarne arbetat fram.

Man bör dock vara medveten om att en fornminnesregistrering, och eventuell fornminnesstatus, också innebär att t.ex. upprustning av kajerna och liknande arbeten blir tillståndspliktiga och kan av länsstyrelsen antingen avstyrkas eller förenas med olika krav.

Eftersom det bl.a. är det stora antalet sågverk inom en begränsad yta som utgör områdets värde som kulturmiljö bör även sågverksområdena Lervik och Sandvik registreras, trots att det där inte idag finns några synliga lämningar.

Anmälan till fornminnesregistret innefattar beskrivningar av de lämningar som finns inom respektive område samt en geografisk avgränsning. Rent praktiskt görs arbetet i fält och arbetstiden uppskattas till cirka ½ dag, ca 4 timmar per sågverk i anspråk. Arbetet underlättas här av att det finns ett bra bakgrundsmaterial i form av kartor samt den kunskap som medlemmarna i arbetsgruppen besitter.

Länsmuseet föreslår att lämningarna registreras och anmälan görs till fornminnesregistret för samtliga sågverk.

Prioritera dykdalberna!

Vår bedömning är att en av de mest angelägna åtgärderna kring sågverken är att bevara och restaurera de dykdalber som finns kvar i norra delen av Långrörs sågverksområde och utanför Åsbacka. Dessa utgör fasta punkter där fartygen låg förtöjda vid i- och ur lastning från brädgårdarna. Dykdalberna har ett stort värde som miljöskapande komponenter och har betydelse inte minst för hur området uppfattas från havssidan. De kan sägas utgöra en visuell länk både till sågverksepoken och till fartygsepoken. Dessutom är de i princip de enda kvarvarande anläggningarna som hör samman med sågverkens brädgårdar.

Dykdalberna utgörs här av timrade stenfyllda kistor med pollare. Utanför Långrörs brädgård låg ursprungligen fem på rad, med två pollare på varje. Den

Bild 11. Dykdalb med pollare utanför Långrör. Foto Johannes Kruusi, Länsmuseet Gävleborg, Dg 06-0424.

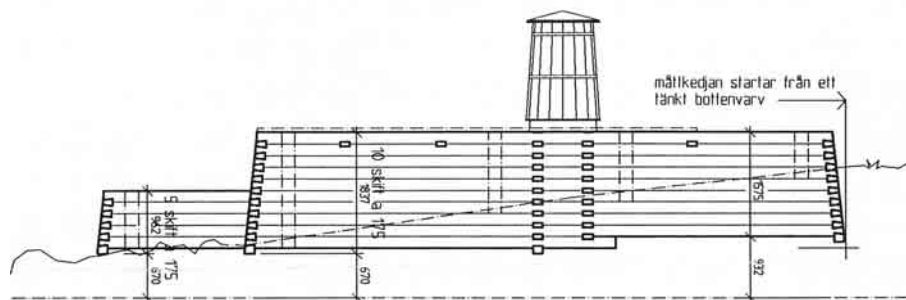

Bild 12. Ritning till en dykdalb i Stocka av Kjell Norberg, Arkitektverkstaden i Hudiksvall. Ritningen visar dykdalben från sidan.

sydligaste är numera inte synlig ovan vatten. De är utmärkta på kartan från 1922 men inte på den från 1894 och torde alltså ha tillkommit under perioden däremellan. Också utanför Åsbackas brädgård finns fyra av de fem ursprungliga dykdalberna kvar – dessa kan beläggas redan på 1889 års sågverkskarta. Troligen hör tillkomsten samman med att ångfartygen blir vanligare.

Konstruktionerna är ännu relativt välbevarade såväl ovan som under vattnet. De restaureringsåtgärder som behövs är sannolikt förhållandevis enkla och ger snabbt ett synligt resultat till rimlig kostnad; det kan t.ex. handla om att byta träbeklädning på pollarna, att sätta tillbaka utfallna timmerstockar i kistorna och att byta ut rötskadat virke. Man bör också ersätta de borttagna pollarna med nya. På de ursprungliga pollarna kan den plana ovasidan eventuellt förses med plåt för att fördröja ytterligare förfall.

Upprustning av dykdalber har tidigare bl.a. gjorts vid Stocka i Norra Hälsingland. Där ersattes den gamla av en nyjord med originalet som förlaga. Arbetet finansieras genom arbetsmarknadsstöd och EU-medel. Utförlig dokumentation av de arbetena finns på Länsmuseet Gävleborg.

Kostnaderna för restaurering varierar naturligtvis högst väsentligt beroende på vilka åtgärder som krävs. Går man efter vad som gjorts i andra kommuner så har slutnotan varierat från 10 000 kr per dykdalb till ca 500 000 kr per anläggning. I det senare fallet handlar det dock om en fullständig rekonstruktion.

Intressant för sportdykare?

Dykdalberna har inte bara betydelse för kulturmiljön ovan vattnet, utan också under. Timrade konstruktioner med ett djup på kanske så mycket som fem–sex meter har ett högt upplevelsevärde och kan vara intressanta för sportdykning. Förutom konstruktionerna i sig torde det finnas ett kulturlager på botten av laster som tappats och sådant som kastats över bord från förankrade fartyg. Dykdalberna utanför Långrör ligger dessutom nära land och har både bra parkeringsmöjligheter och enkel nedstigning i vattnet. Vattendjupet är ringa och kan passa nybörjardykare. Sänkta pråmar och andra vrak skulle ytterligare kunna dra besökare till områdets submarina kulturmiljö. Som parentes kan nämnas att den sista Gävlefiskarhaxen, galeasen ”Anna” skall ha förlit i området 1916 efter att under sina sista år ha gått som pråm (Westerdahl 1987:94, Nr x555).

Har undervattensmiljön utanför Långrörs brädgård verkligen de värden som det finns potential till? Och, om så är fallet, vilka åtgärder behövs för att skydda och bevara dessa?

Arbete under vatten är en personalintensiv och kostsam verksamhet. Men liksom mycket annat grundarbete som har tagits fram via studiecirkel och annat frivilligt arbete, kan man också här tänka sig någon sådan form för en första bedömning av undervattensmiljön. Ett förslag är därför att i ett första skede ta kontakt med den lokala sportdykarklubben. Sådant samarbete mellan sportdykare och ”hembygdsintresserade” har på andra håll visat sig vara mycket fruktbart. På detta sätt kan man mera översiktligt kontrollera om och var i området det finns kulturmiljövärden under vatten. I och med detta skulle man kunna ringa in områden, vilket gör arbetet i ett eventuellt nästa skede – med regelrätt inventering och antikvarisk bedömning – mer effektivt. Kontakt skall då tas med Länsmuseet Gävleborg och Statens Maritima Museer.

Kulturhistorisk information och GIS

Som tidigare nämnts har Forskningsgruppen Gamla Sandarne och KULT lagt ner ett omfattande arbete på att dokumentera sågverksepoken ur många olika aspekter. Dit hör både att identifiera människor och anläggningar i gamla foton, nedteckna traditioner och berättelser. Till stora delar är det just detta arbete som ger sågverksområdena sina kulturhistoriska värden. Kunskapen har förmedlats vid byavandringar och i olika småskrifter på ett intresseväckande sätt. Men det skulle behövas ett system för att mera varaktigt ta tillvara på också den specialistkunskap som ännu finns om maskiner och andra anläggningar som de olika momenten i sågverksprocessen genererat – kunskap som alltså gör spåren i fält förståeliga.

Ett förslag är att använda ett geografiskt informationssystem som ett sätt att systematisera den information som studiecirkelarna fått fram. En utmärkt kartbakgrund utgör de sågverksritningar som finns över industrierna Åsbacka, Långrör och Källskär. Dessa är relativt enkla att georeferera, d.v.s. få att samstämma med aktuella digitala kartor. Man kan knyta bilder, text och annan information till enskilda objekt på sågverksritningen och på så sätt skapa ”kunskapskartor” som både är ett sätt att lagra och presentera informationen. Den kan således göras tillgänglig över internet eller presenteras i olika tematiska kartor.

Ett sådant arbete torde kunna bedrivas i fortsatt studiecirkelform där man både lär sig grunderna i programmet och förser databasen med information. Att hitta och nedteckna information till olika kartobjekt innebär också en metod att jobba systematiskt i fortsatta studiecirkel. Det skulle givetvis även vara möjligt att lägga hela eller delar av arbetet på en extern konsult, som man då förser med relevant information.

Bild 13. Exempel på GIS användning. Här har en karta över Långgrörs sågverk från 1920–22 georefererats och lagts som ett skikt ovanpå den aktuella fastighetskartan. Enskilda kartobjekt har gjorts "klickbara" och försetts med information.

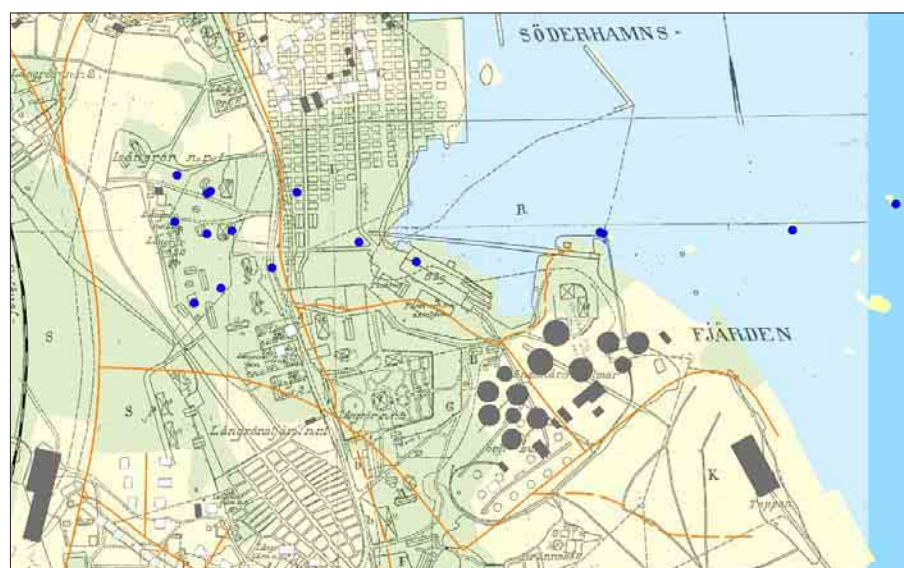

Bild 14. Ett annat exempel från samma område. Här har dagens vägar och bebyggelse lagts ovanpå sågverkskartan. Dessutom har GPS punkter från några i fält iakttagna anläggningar lagts på som blåa punkter. Av kartbilden framgår också att sågverkets centrala delar idag inte är bebyggda utan bevuxna med vegetation. Detsamma gäller för gamla herrgården med tillhörande park, samt de numera rivna arbetarkasernerna som syns till vänster på kartbilden. Den sydöstligaste delen av området har dock överlagrats av modern industribebyggelse – här i form av oljecisterner.

Skyltning

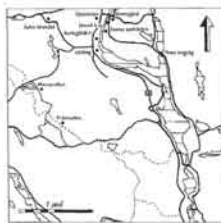
Bra informationsskyltning är mycket viktig för besökare, men inte minst också för lokalbefolkningen. De lämningar som finns kvar av sågverksepoken är inte av sådan art att de "talar för sig själva". Tvärtom behövs tydliga kartor, bilder och intresseväckande text för att förstå vad det är man ser – och vad det är som gör platsen intressant. Flera av sågverken i förstudien har redan fått enkla infor-

Nors ångsåg

Nors ångsåg

Sågverksindustrin i Hälsingland expanderade kraftigt under 1870-talet. Vid kusten låg de stora sågarna för exportvirke och i inlandet de mindre. Ångsågen i Nors upptäcktes 1897–1898 av Jon Hansson på gården Björn. Då hade ångsågarna fått sin genombrott och högkonjunktur rådde. Efter sekelskiftet gick konjunkturen ned. De stora sågverken fick problem medan mindre sågverk som Nors ångsåg klarade sig bättre. År 1910 var produktionen som störst och då hade sågen 22 anställda plus två man som arbetade med kolning.

När Jon Hansson avled 1919 övertogs verksamheten av sin son Jonas Jonsson (1894–1974). Den ekonomiska nedgången på 1930-talet klarade man genom kopplingar till anriktningsindustrin och bl a tillverkade sågen juktorn, gengångved och emballage. Sågningen upplöste 1956 medan hyllingen fortsatte ytterligare tre år.

Statistägare vid Nors ångsåg omkring 1910.

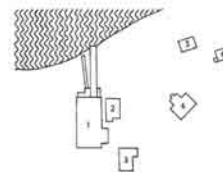
Arbetet

Träet avverkades vintertid och köptes till sågen med hästar där det lades på isen. När isen smalt på våren började sågningen. Stockarna sortades och drogs upp med kättingar på intagsbryggan och in i skjuvar. Där transporterades de på en sågsvan som gick på räl till tamsågen. Virket sågades till plankor och bräder som gick vidare till krossågen. Avfallet som kallades rids tagg tillfrens och sågs lades på vitbanan ut till isen där man framsågade bräder. Det tärpsågade virket togs ut på brädgårdens avstallsgågar som lade upp det på stabbar som förseddades med tak. Virket fick nu torka i två till nio månader innan det gick till jukteringen där det kapades upp i

långliga längden. Därefter transporterades exportvirket med lät till Karlsö där det omlastades för vidare transport med järnväg. Omkring 1930 byggdes landsvägen och båttransporterna ersattes med lastbil. Man förädlade också virke. Flyvelmaskinen tillverkade man profilsvävde linor, foder m.m. Träspån från sågningen användes som drivmedel till ångmaskinen och flyvelspån såldes som flyvelmaterial till sågverken. Sågverken varade till oktober. Under vintern hade de flesta personalen arbete på brädgårdens.

Byggnaderna

Sågverksbyggnaden består av två våningar. På den övre våningen finns tamsåg, flyvel, kattsverk och

1 Såghus, 2 Maskinhus, 3 Spånhus, 4 Arbetarbostad, 5 Utbua, 6 Smedja, stål och kolbost.

kapare. Bottenvåningen innehåller transmissionsaxlar, remkivor, remmar, spånledningar och transportbänor till övervåningen. Här finns också förvaringsrummen, justerwerk, lövsåg och flisagg. Inuti såghuset ligger maskinhuset med ångmaskin. Närr om sågen ligger en arbetarbostad, byggd omkring 1901, med fyra lägenheter på ett rum och kök. Till sågen hör också ett utbua, spånhus och där och en byggnad som innehöll smedja, stål och kolbost.

Tidigare finns här också stuvhus, virkesmagasin, separat kökhus och kokkåren. Ribbanan, där man transporterade virkesavfall till kolning, har rivits. Anläggningen renoverades 1983–1984 och 1994, och kunde då återställas så att den idag är en av länets bäst bevarade ångsågar med intakt maskinutrustning. Den byggnadsminnesförklarades år 1993.

Länsmuseet Gävleborgs Gästgästning 1798
Projekt för restaurering genom Forsgårds Lantbruk

Bild 15. Skylt vid Nors ångsåg. Ett exempel för en kulturhistorisk skylt som följer Läns museet Gävleborgs och Länsstyrelsens skyltprofil.

mationstavlor med uppgifter om användningsperiod o.s.v. Skyltning skulle dock behövas på samtliga sågverksområden och göras med en enhetlig skyltprofil.

En enhetlig och *egen* profil vad gäller typsnitt, form och färger för skyltar – och annan informations spridning inom projektet – ger ett professionellt intryck och hjälper besökare att uppfatta vad som hör ihop. Men det är heller inte absolut nödvändigt. Till exempel kan Läns museet Gävleborgs och Länsstyrelsens skyltprofil för kulturhistorisk skyltning i länet också användas efter överenskommelse.

I den information som Forskningsgruppen tagit finns ett kunskapsunderlag till att göra bra skyltning. Däremot bör själva skyltframställningen, textproduktion, layout m.m. överlämnas till Läns museet Gävleborg eller till annan professionell firma.

En viktig aspekt när det gäller skyltning är att det finns en långsiktighet. Skyltar går sönder, bleks och vandaliseras. Om man erhåller medel för skyltning är det viktigt att man sätter av pengar för underhåll och nya skyltutskrifts.

Läns museet anser att skyltning med informationstavlor bör vara en av de högst prioriterade åtgärderna.

Lokal identitet och kulturarvsturism

Förstudien har endast tittat på fem av de nära 20 sågverken som fanns i Söderhamnsområdet vid sekelskiftet 1900, men resultatet gäller sannolikt för hela området. Trots att det finns intressanta lämningar efter samtliga sågverk är helhetsmiljöerna svåra att förstå. Därför är lämningarna efter de enskilda sågverken intressanta framför allt i ett lokalt perspektiv. Genom att lämningarna lyfts fram, skyltas och görs lättillgängliga kan de stärka den lokala identiteten hos befolkningen i området.

För att sågverksområdet ska bli intressant för den bredare allmänheten krävs att regionen som helhet lyfts fram. På så sätt kan de bevarade delarna av sågverken komplettera varandra och området bli intressant även i ett riksperspektiv. Sågverksområdet är dessutom litet, ca 15×15 km och därmed lättillgängligt.

Sågverken har många kopplingar som är intressanta i ett bredare perspektiv. En sådan är kopplingen mellan sågverken och bondebefolkningen; att hälsingebönderna kunde bygga sina magnifika gårdar berodde delvis på de stora skogarna som kunde omsättas i pengar under sågverksepoken. På samma sätt finns en direkt koppling mellan sågverken och den kulturhistoriskt värdefulla borgarbebyggelsen i Söderhamns centrala delar. Kopplingen mellan sågverken och sjöfarten erbjuder många intressanta möjligheter att på ett bättre sätt ta till vara och bruka kulturvärdena.

Som första steg behövs kompletterande inventeringar kring de aktuella sågverken och andra anläggningar för att undersöka de kulturhistoriska värdena. Därefter kan arbetet fördjupas i vald riktning.

Bevara gammalt och bygga nytt?

Ett av önskemålen för förstudien var att studera möjligheterna till ny, attraktiv, kustnära bebyggelse i trakten kring de fem sågverken. Området har tidigare av Söderhamns kommun utpekats som ett industriområde och det var på grund av detta som bland andra disponentbostaden i Långrör revs så sent som 1985 (med hänsyn till oljehamnen).

På grund av att industrin idag är mindre störande har planeringsförutsättningarna ändrats. I den gällande översiktsplanen är kommunen positiv till ny bebyggelse i området. Ett nytt mindre bostadsområde har redan byggts norr om Kaffehusviken (Kjerattvägen). Längs Medbringarvägen finns sex byggklara tomter för småhus.

Vilket skydd?

Länsmuseet anser att innan området börjar exploateras för ny bebyggelse bör insatserna inriktas på den befintliga, kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen. Många av byggnaderna inom förstudieområdet har höga kulturhistoriska värden, men inga byggnader är skyddade idag. Några byggnader, som till exempel Källskärs herrgård och förmanskasernen i Åsbacka har så höga värden att en byggnadsminnesförklaring skulle kunna vara möjlig. Men mot denna skyddsform talar det faktum att byggnaderna ligger utspridda över hela förstudieområdet och att det finns många andra lämningar som är lika viktiga för helhetsmiljön. Vi anser därför att skydd i kommunala planer, i detaljplan eller områdesbestämmelser, är det bästa sättet att skydda den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen. Skyddsföreskrifterna och varsamhetsbestämmelserna bör vara detaljerade och individuellt anpassade efter varje byggnads behov. Även alla lämningar, både på land och i och under vatten, bör skyddas i plan.

Vi anser också att bebyggelsen i hela Sandarne bör betraktas som en helhet. I centrala Sandarne finns t.ex. Bleckhornen som med relativt små och varsamma insatser har goda möjligheter att utvecklas till ett attraktivt bostadsområde.

Fortsatt arbete

Som ett första steg i det fortsatta arbetet behöver bebyggelsen i förstudieområdet inventeras. Inventeringen kan med fördel även omfatta en översiktlig skadeinventering. Kommunen tar sedan fram detaljplaner eller områdesbestämmelser

som skyddar de kulturhistoriska värdena och verkar för att områdenas attraktivitet ökar. Fastighetsägarna uppmuntras till att varsamt rusta upp sina befintliga hus, både småhus och hyreshus.

En totalinventering av bebyggelsen i förstudieområdet inklusive en översiktlig skadeinventering kräver uppskattningsvis två veckors arbete i fält.

Ny bebyggelse

Att studera lokaliseringsförutsättningarna för ny bebyggelse är ett omfattande arbete som inte får plats inom ramen för denna förstudie. Allmänt anser vi dock att följande riktlinjer bör gälla:

- Eventuell ny bebyggelse ska placeras intill sågverkens tidigare bostadsområden, och på ett sådant sätt att de bevarade lämningarna inte skadas. Det är däremot inte lämpligt att bygga någonstans på eller i närheten av de tidigare industrianläggningarna, brädgårdarna eller kajerna.
- Kajerna och stranden ska förbli tillgängliga för allmänheten och fungera som rekreationsområden för de boende. Vissa av kajerna kan efter en varsam restaurering användas för småbåtar.

Planeringsförutsättningarna kan studeras vidare till exempel i projektform i samarbete mellan KULT, Söderhamns kommun och Länsmuseet.

Samarbetet – en förutsättning för ett lyckat resultat

En styrka i det framtida arbetet är de engagerade lokala föreningarna som medverkar i området, t.ex. Forskningsgruppen Gamla Sandarne, KULT och Sandarne i samverkan (SISAM). Inga projekt av det här slaget kan lyckas utan de frivilliga krafternas medverkan. Men en reell framgång krävs ett aktivt samarbete mellan föreningarna, företagen, kommunen, länsstyrelsen och länsmuseet. Detta gäller framför allt de större satsningarna, som t.ex. marknadsföring, etablering av ny bebyggelse och kulturarvsturism.

MER ATT LÄSA OM SÅGVERKSEPOKEN

Utöver den litteratur som finns i källförteckningen finns det flera skrifter, avhandlingar och forskarrapporter som handlar om sågverksepoken i Söderhamn. Nedan några exempel:

David Gaunt, 1981. *Från proletariat till arbetarklass. Sågverksminnen från Gävleborg*, Länsmuseet i Gävleborgs län, Gävle.

Henrik Lindberg, 1999. *Industriell omvandling i Söderhamn och Hudiksvall under trävaruepoken 1850-1995*. Licenciatuppsats vid Ekonomisk – historiska institutionen Uppsala universitet, Uppsala

Lena Sommestad, 1983. *Sågverksarbetarna i strukturomvandlingen. Hur arbetsstyrkan vid Söderhamns och Söderålas exportsågverk förändrades till storlek och sammanfattning under mellankrigstiden*. Länsmuseet i Gävleborgs län, Gävle.

Detta hände i Åsbacka när dom stora var små. Utgiven av KULT i samarbete med Forskningsgruppen Gamla Sandarne (PRO)

REFERENSER

Tryckta källor

- Kjell Haraldsson, Maths Isacson, 1981. *Från bondsåg till processindustri. En historisk – geografisk skildring av sågverksindustrin i Gävleborgs län*, Läns museet i Gävleborgs län, Gävle.
- Gunnar Hedborg, 1974. *Bebyggelse i Söderhamns kommun. En inventering från Gästrik-Hälsinge hembygdsförbund*. Söderhamn
- Rickard Närlund, 2005. *Sågverksliv – texter och bilder av Rickard Närlund*. Kristianstad.
- Olsson, A, et al, 2005. *Värdefulla undervattensmiljöer i svensk kust och skärgård – samverkanspotential mellan natur- och kulturmiljövård*. Förstudie inom miljömålsarbetet:
- Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket och Statens maritima museer 2005-10-03
- Westerdahl, C. 1987. *Norrlandsleden II. Beskrivning av det maritima kulturlandskapet*. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXIII. Härnösand.

Otryckta källor

- Lennart Bylund, 1992. *Sågverksindustrins utveckling i Söderhamnsområdet 1849–1992*.
Översiktsplan för Söderhamns kommun

Kartor

- Generalstabens karta över Sverige, södra delen, blad 110 Söderhamn (1889)
- Kartor från lantmäteriverkets forskningsarkiv över Söderhamns stad:
V49-65:5, geometrisk avmätning (1788–89)
V49-65:10, avmätning (1864)
V49-65:13, ägoutbyte (1919)
- Kartor från lantmäteriverkets forskningsarkiv över Söderala socken, Östansjö by:
V50-1:6, laga skifte (1863)
V50-1:10 ägoutbyte inom skifteslaget (1878)
V50-1:13, laga delning (1915)
- Kartor från Forskningsgruppen Gamla Sandarnes arkiv (kopior av original i Bergvik & Ala:s arkiv):
Källskärs ångsåg (1896, kompletterad 1899)
Källskärs sågverksområde (1919)
Lerviks ångsåg (1874)
Långrörs sågverk (1894)
Långrörs sågverk (1920–22)
Åsbacka sågverk (1889)
Karta över staden Söderhamn (1857)

Arkiv

- Forskningsgruppen Gamla Sandarnes arkiv, Sandarne
Lantmäteriverkets forskningsarkiv, Gävle
Läns museet Gävleborgs arkiv, Gävle

Södra Strandgatan 20, Box 746, 801 28 Gävle
Tfn 026-65 56 00 www.lansmuseetgavleborg.se